

**ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ
УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ
ЗАМОЖНИЦЬКОГО ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ
РОКІВ НЕПУ В НАУКОВИХ ДИСКУСІЯХ 20-х рр. ХХ ст.**

Лазуренко В.М. (м. Черкаси)

У статті досліджуються особливості наукових дискусій 20-х рр. ХХ ст. щодо визначення критеріїв селянських заможницьких господарств фермерського типу України років нової економічної політики.

Ключові слова: сільське господарство, заможне селянство, радянська влада, грошові кошти, тяглова сила, посівні площі, кооперація

В статье исследуются особенности научных дискуссий 20-х гг. ХХ в. относительно определения критериев крестьянских зажиточных хозяйств фермерского типа Украины периода новой экономической политики.

Ключевые слова: сельское хозяйство, зажиточное крестьянство, советская власть, денежные средства, тягловая сила, посевные площади, кооперация.

The peculiarities of scientific discussions of the 1920s connected with the determination of the criteria of the peasants' welfare households of the farm type in Ukraine in the period of new economic policy are analyzed in the article.

Key words: agriculture, prosperous peasantry, Soviet power, money means, draught means, areas under crops, cooperation.

Одним із важливих напрямків історичних досліджень є вивчення сутності і перебігу суспільних процесів та їхніх взаємозв'язків всередині наявних у минулому соціально-економічних систем. Без їхнього детального з'ясування неможливо відтворити об'єктивну картину минулих подій, що дозволяє не лише отримати правдиву наукову інформацію, а й набути історичного досвіду, необхідного для використання в сучасний період.

Сучасні трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки України стимулюють зростання значного інтересу як дослідників-фахівців, так і широкої громадськості до специфічних особливостей перебігу аграрних перетворень, що мали місце в українському селі в добу непу і які багато в чому схожі із нинішніми.

Відхід від кріпачко-колгоспної системи господарювання на селі, яка проіснувала понад сім десятиліть, та надання селянству можливості вільно господарювати, працювати на себе, а в кінцевому підсумку покращувати добробут українського народу, його держави, розгортання приватної ініціативи закономірно приведе до появи заможного селянства фермерського типу. Цей процес інтенсивно розвивався в 20-ті рр. ХХ ст., у період непу.

Проблема об'єктивного визначення соціально-економічного становища цього типу господарства через значну кількість об'єктивних і суб'єктивних чинників все ще залишається недостатньо з'ясованою і потребує подальшого, суто наукового і по-справжньому скрупульозного підходу до його вивчення.

Над проблемою визначення заможності селянського господарства в роки радянської влади завжди виразно домінували ідеологічно-заангажовані чинники. Пануюча в тоталітарному суспільстві відверта політична заангажованість суттєво, а нерідко просто карикатурно спотворювала відображення цілого ряду важливих соціально-економічних аспектів функціонування на селі економічно-міцного трудяшого селянства фермерського типу, яке в результаті власної самовідданої праці досягло становища, яке в селянському середовищі поштито визначалося як заможність, а в більшовицько-партійних колах вороже-осудливо – куркульство.

Метою статті є спроба аналізу наукових дискусій 20-ті рр. ХХ ст. щодо визначення критеріїв селянських заможницьких господарств фермерського типу України років непу.

Власне бачення проблеми визначення основних критеріїв селянської заможності у 20-ті рр. ХХ ст. пропонували багато відомих на той час фахівців. Ними було розроблено значну кількість власних систем соціально-економічного поділу селянських господарств, виходячи із вирішальних, на їхню думку, параметрів господарств заможницького фермерського типу.

До кінця не визначена в тогочасних вищих партійних колах власне надумана позиція щодо того, яким чином провести градацію між заможним селянином (фермером) та "експлуататором-куркулем", спонукала продовження дискусії та пошук загальноприйнятних критеріїв градації селянських господарств, особливо їхньої заможної частини.

Так, у 1925 р. власне бачення економічних критеріїв, за якими можна визначити господарство "куркуля" (зазначимо, вживається саме термін "куркуль", а не "заможник" чи "багатий") подав В. Богушевський [1]. "Куркуля" він характеризує як сільського капіталіста з особливими рисами: це підприємець, який створює капітал поза власним сільськогосподарським виробництвом, тобто шляхом торгівлі, лихварства тощо. В. Богушевський декларував, що цей суспільний прошарок в умовах радянського непу був примарою старого світу, і на той час був уже відмираючим явищем.

Досить специфічні параметри заможного господарства виділяє у своїй доповіді, опублікованій в 1925 р. у "Віснику Комуністичної Академії" Л. Крицман [2]. Автор цілком обґрунтовано наголошує на тому, що заможні селянські господарства були носієм технічного прогресу в сільському господарстві. Заможник більшою мірою, ніж решта селян, що мали індивідуальні господарства, використовував різноманітні технічні удосконалення знарядь праці та переробки сільськогосподарської продукції, брав активну участь в сільськогосподарській кооперації й становив у ній високий відсоток. Серед головних ознак таких господарств Л. Крицман виділив такі: а) здавання в найм робочої худоби та сільськогосподарського реманенту; б) найм робочої сили разом із живим та мертвим реманентом; в) значний над-

лишок робочої худоби в господарстві; г) господарства, що не мали ні надлишку, ні нестачі робочої худоби (тобто не мали можливості златати худобу в оренду), але з постійним залученням сторонньої робочої праці; д) постійне зростання розмірів орендованої землі; е) використання удосконалених знарядь праці; є) активна участь у діяльності сільськогосподарської кооперації.

У 1925 р. в журналі "Под знаменем комунізму" була надрукована стаття А. Попова "Расслоение деревни (Опыт обследования одной волости)" [3]. В цій публікації автор хоч і не подавав конкретних ознак заможного господарства, проте в ній розглядаються господарсько-економічні процеси, котрі мали місце в господарствах такого типу. А. Попов показує, що накопичення заможного господарства більш ніж в 20 разів перевищували накопичення незаможного господарства. Щодо структури накопичень у господарствах, то спостерігалась тенденція до зменшення витрат на реманент у міру зростання заможності господарства. Спостерігалась ситуація, коли заможне господарство, маючи гостру потребу у сільськогосподарському реманенті (який становив 14 % капіталу), не поспішало його набувати, а значну частку власного капіталу (до 12 %) вкладало в матеріальні запаси (будматеріали тощо). Причиною цього була невпевненість заможного селянина в майбутньому, небезпідставний острах, як показав наступний розвиток подій, повторної революції, котра призведе до нових експропріацій.

Багаті селянські господарства, – наголошував при цьому А. Попов, – виробляли валового продукту пересічно на душу майже в десять разів більше, аніж бідняцькі.

Динамічним фактором визначення параметрів заможного господарства було, на думку А. Попова, те, що в ході зміни співвідношення різних складових частин виробничого капіталу заможних груп селянства спостерігалась тенденція до скорочення поголів'я худоби, а натомість збільшення частки удосконаленого сільськогосподарського реманенту. Це було обумовлено значно завищеним, у процентному відношенні, податком на робочу худобу порівняно з оподаткуванням сільськогосподарського реманенту.

Проаналізувавши критерії визначення заможності селянства, наведені А. Поповим (до речі, його висновки ґрунтувались на основі обстеження лише однієї волості (Пісковська волость Полтавської губернії)), можна виділити такі ознаки заможних господарств: а) господарства, в яких зосереджувались великі грошові та натуральні накопичення; б) господарства, які спрямовували основну масу власних грошових витрат переважно на придбання технічно удосконалених знарядь праці; в) господарства, які виробляли валового продукту на душу в десять разів більше ніж інші прошарки селянства.

Проблемі визначення основних параметрів заможності селянства були присвячені публікації В. Качинського, на той час заступника Наркому землеробства України [4]. Концентруючи у своїх статтях увагу на господарствах українського Степу, В. Качинський доходить висновку, що саме в Степу, на відміну від інших регіонів України, формувався особливий тип фермерів. Це були мішні заможні господарства, в котрих нагромадження капіталу відбувалося насамперед внаслідок виробництва (а не в результаті торгівлі,

посередництва, лихварства тощо) поєднаними силами власної сім'ї та найманих робітників.

Відаючи належне тогочасній ідеологічній моді, В. Качинський цілком логічно і обґрунтовано, наголошуючи на виключному значенні цих господарств у сільськогосподарському виробництві, змушений був зробити відверто кон'юнктурне застереження про те, що зростання питомої ваги сильних селянських господарств неодмінно викличе з часом загострення соціальних відносин у селі [75, 105].

Територія українського Степу з його надзвичайно великим земельним простором створювала, за словами заступника Наркозему, "можливість все більшого розширення посівних площ сильних господарств за рахунок оренди земель слабших дворів та державного фонду" [5, 98]. Успішному розвитку власних господарств заможних груп селянства сприяв і той факт, що "сильні селянські господарства цих районів до своїх послуг мали майже не обмежену кількість досить дешевої робочої сили, котру у великій кількості пропонували слабкі господарства" [5, 98].

Населення Степу, як бачимо, найглибше і найшвидше з'ясувавши, з точки зору селянсько-господарського розвитку, економічну доцільність і ефективність засад нової економічної політики, почало найповніше реалізовувати її основні сільськогосподарські засади. Головною виробничою базою даних заможних господарств було рільництво, посів зернових та певною мірою олійних культур. За таких умов, стверджував В. Качинський, "сильні господарства набувають можливості швидко зростати та розвивати свою товарність за рахунок експлуатації бідноти" [5, 99].

Безпідставність цих політично обумовлених ремарок очевидна. Адже саме в Степу кількість незаможних господарств була в процентному відношенні найменшою на Україні. Невелика кількість населення цього регіону здавна обумовлювала тут високий попит і високу розцінку на найману працю. Отже, слабкі господарства мали реальну користь від розвитку групи міцних, заможних господарств.

На початковому періоді непу, як відомо, відбувалось формування підґрунтя для подальшої еволюції дрібного селянського господарства. В цьому контексті В. Качинський зазначав, що "більш характерним для цієї еволюції є зародження куркуля виробничого типу. Фермера-хлібороба, сильного господаря, який буде селянсько-господарське виробництво об'єднаними силами власної сім'ї та найманих робітників" [5, 105].

Виходячи з вищезазначеного, головними соціально-економічними параметрами економічно сильного заможного селянства, за баченням заступника наркома землеробства України В. Качинського, були такі: а) ця соціальна група нагромаджує власний капітал не в результаті торгівлі, лихварства чи посередництва, а внаслідок ефективного функціонування власного сільськогосподарського виробництва; б) господарство ведеться силами власної сім'ї; в) на період збору врожаю, епізодично, залучаються наймані робітники; г) розширення посівних площ за рахунок оренди земель бідніших

проширків села, а також земель державного земельного фонду; д) головною виробничою базою заможних господарств є рільництво, посів зернових та олійних культур.

Слід відзначити, В. Качинський одним із перших при характеристиці селянських господарств доби непу вводить термін "фермер". Тобто поняття "фермерське господарство" й "заможне господарство", за В. Качинським, фактично синонімічні.

Відомий російський статист А. Хряшова виділяє п'ять типів селянських господарств у добу непу [6]. З першими двома зрозуміло – це бідняцькі й середняцькі господарства, а от із трьома наступними складніше. А. Хряшова окремо виділяє "заможне", "великоексплуататорське" і "куркульське". Ця триадність має важливе значення для встановлення соціально-економічних параметрів саме досліджуваного нами типу господарств. Отже, А. Хряшова стверджує, що за умов рільництва, яке домінувало в сільському господарстві України, ґрунтом для посилення економічної залежності одного господарства від іншого були орендні відносини, тобто процес концентрації землі у заможного селянства, яке мало змогу її ефективно використовувати.

"Іксплуататорське", за її визначенням, – це те господарство, котре примив в новій економічній залежності менш міцні (бідняцькі) господарства.

"Куркульськими" господарствами А. Хряшова вважає такі, розмір яких не залежить від складу та розмірів сім'ї, а також ті, що вкладають власний капітал поза сільськогосподарським виробництвом (торгівля, промислові заклади тощо). Це впливало з того, що концентрація землі потребувала також концентрування засобів виробництва, яких, як правило, в таких господарствах був надлишок, а тому вони, за А. Хряшовою, експлуатували малопотужні господарства, здаючи їм сільськогосподарський реманент в оренду. До того ж саме заможні селянські господарства виступали кредиторами інших селянських груп, що надавало їм лихварських рис.

Принципово новий поділ селянських господарств було запропоновано в 1926 р. Центральним статистичним управлінням СРСР [7]. Він базувався на визначенні розмірів польового засіву з урахуванням при цьому природно-кліматичних умов регіону. Виділились чотири групи господарств: "малопотужні", "середняцькі", "заможні" і "багаті". В Україні ці господарства характеризувалися такими ознаками (табл. 1):

Таблиця 1

Поділ селянських господарств ЦСУ СРСР (1926 р.)*

Назва господарства	Розмір засіву (у десятинах)
Малопотужне	до 2
Середняцьке	від 2 – 6
Заможне	6 – 10
Багате	понад 10

* Таблиця складено за: Яковлев Я.А. Об ошибках хлебфуражного баланса ЦСУ и его истолкований. – М., 1926. – С. 19–21.

Заможна група селянських господарств, за параметрами ЦСУ СРСР визначалась наявністю у власному користуванні: у заможника – 6-10 десятин землі, багатого – понад 10.

Відомий статист М. Гуревич, який першим в Україні в радянський період вдається до досвіду земської статистики, запропонував комбіновані ознаки (розміри засівної площі – кількість робочої худоби) групування селянських господарств [8]. Завдяки цьому, без урахування беззасівних, він виділяв п'ять груп селянських господарств. Три перші – це малопотужні, нижчесьередні і середні. Останні – вищесьередні та сильні.

Стосовно виділення двох останніх прошарків селянства, то тут очевидно, що М. Гуревич при їхньому визначенні мав власне бачення. До "вищесьередніх" він відносив селян, котрі більшою мірою відчувши перспективи нової економічної політики, її привабливі ринкові засади, маючи реальні стимули в результатах власної праці, інтенсивно збільшували свої засіви, в результаті чого підвищували свої прибутки і поступово дистанціювались від середняцької групи, все більше тяжіючи до вищої групи заможників.

Остання група господарств, за М. Гуревичем, це "сильне" господарство. Воно майже нічим, за винятком різниці у кількості десятин засівної площі, не відрізнялося від характеризованої вище групи. Очевидно, це були термінологічно визначені радянською ідеологічною системою так звані "куркулі".

Відмінність між цими двома групами господарств відчутна, за М. Гуревичем, лише при порівнянні їхніх посівних площ, оскільки кількість худоби залишається сталою. Це дає нам підстави припускати, що вищесьереднє, і сильне господарство є категоріями заможного селянства.

Основні ознаки заможного господарства в зоні Степу М. Гуревич наводить такі: "9 десятин засіву з 3-ма головами робочої худоби і 6 десятин, коли худоби більше". У 1924 р. таких господарств на Україні було лише 4,9 % (для порівняння: 1917 р. – 16,2 %). В Лісостепу до групи заможних (сильних) входили "всі господарства з 4-ма головами робочої худоби й господарства з 3-ма при наявності засіву більше як 4 десятини (На Лівобережжі – більш як 9)". Таких господарств по Україні – лише 0,6 % (1917 р. – 4,8 %) [8, VI]. Для визначення реального, на його думку, економічного потенціалу сильного селянського господарства 20-х рр. ХХ ст. М. Гуревич вважав за необхідне враховувати таке: "на 1000 господарств припадало по Україні господарств із засівом від 16 до 20 дес. лише 8, господарств із засівом від 20 до 30 дес. – 5, лише 1 господарство із засівом понад 30 десятин. Для Степової зони ці цифри слід потроїти. Отже, навіть у зоні Степу, що характеризувалася відносно високим рівнем землезабезпеченості, із 1000 господарств тільки 3 мали понад 30 десятин засіву, решта мали наділи нижче цього рівня. Слід також мати на увазі, що у 1926 р. в Україні 44,7 % господарств були безкінними, 31,2 % господарств мали одну голову робочої худоби, 20,8 % – 2 і лише 3,3 % господарств мали 3 і більше голів робочої худоби. До того ж ці останні були

мають широким сконцентровані у найбільш великоземельних районах Степової зони, що повністю розкриває відносність з економічної точки зору поняття сільського господарства" [8, VI – VII].

Господарство сильне, наголошує М. Гуревич, лише порівняно з великою кількістю "незаможницьких і середняцьких господарств", що існували на той час в Україні [8, VI – VII].

Подібну точку зору висловлював і відомий науковець 20-х рр. ХХ ст., фінансир у сфері функціонування системи сільськогосподарського кредиту України А. Дідусенко [9]. Аналізуючи діяльність кредитних сільськогосподарських кооперативних товариств, він водночас поділяє селянські господарства, які брали участь у роботі кооперації, за їхнім соціальним складом на три групи: заможні, середняки, незаможні. При цьому він наголошував, що виступлення економічного стану селянського господарства проводили тогочасні статистичні управління не лише за звичайними ознаками (площа засіву, робоча худоба), але й за додатковими (сільгосппреманент, склад сім'ї та ін.).

На той час, виходячи з регіональних особливостей сільського господарства України, було досить складно об'єктивно встановити універсальний показник реальної заможності селянського господарства. Тому, як констатує А. Дідусенко, ЦСУ України восени 1927 р. при обстеженні 20 тис. господарств – членів сіткових сільськогосподарських кредитних товариств з різних сільськогосподарських регіонів – згрупувало все селянство за суб'єктивною оцінкою на три групи – незаможні, середняки, заможні, а також за групами (тобто зробило поділ селянських господарств на п'ять груп, в основу якого поклали комбінацію посівної площі з робочою худобою; перша група – це млиносили, друга – нижчесередні, третя – середні, четверта – вищесередні, п'ята – міцні) (табл. 2) [9, 61].

Таблиця 2

Дані обстеження та поділ господарств членів сіткових сільськогосподарських кредитних товариств (1927 р.)*

	За суб'єктивною оцінкою (в %)	За групами ЦСУ (в %)				
		I гр.	II гр.	III гр.	IV гр.	V гр.
Заможні	1,7	0,8	0,4	1,1	3,6	12,5
Середняки	38,0	13,2	21,1	43,0	72,0	81,1
Незаможні	60,3	86,5	78,5	55,9	24,4	66,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
		19,7	26,4	31,9	18,2	3,8

* Таблицю складено за: Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923–1928 рр.). – Харків, 1929. – С. 61; Морозов А. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993. – С. 227

Групи ЦСУ, як зазначає А. Дідусенко, "являють собою статистичне узагальнення, яке дає деяке приблизне уявлення про ступінь заможності господарства" в доколгоспному селянському середовищі [9, 61–62].

Ця градація, на думку дослідника, не відтворювала повністю "соціально-класові групи", а висвітлювала лише майновий стан за площею засіву та робочою худобою, який лише до певної міри характеризує господарства "із соціально-класового боку". А от поділ за суб'єктивними ознаками – найбільше, за А. Дідусенком, наближає до визначення "соціально-класових груп", тому що він ґрунтується на більш детальному висвітленні загального економічного стану господарства. При цьому, зазначалось у приведеній таблиці, що "жодна група ЦСУ не відображає повністю яку-небудь "соціально-класову групу" а до неї входять господарства з різних груп ЦСУ перевагою тієї групи, яка наближається за своєю заможністю до відповідної "соціально-класової групи".

Заможні як "соціально-класова група" знайшли своє місце у всіх групах ЦСУ, при чому навіть п'ята група так званих "міцних", за даними ЦСУ, не складалась виключно із заможних господарств у розумінні "соціально-класової групи", а включала в себе всі групи з перевагою, проте, середняцьких господарств. "Такий склад господарств V групи зі сторони соціально-класової, не суперечить тому розумінню V групи, як його ставить ЦСУ [9, 62]. Підкреслюючи всю відносність в економічному плані поняття міцного господарства, А. Дідусенко наголошує, а цієї точки зору дотримувався і М. Гуревич, що "воно міцне лише порівняно з тією великою кількістю бідняцьких і середняцьких господарств, котрі ми маємо в Україні" [9, 62].

Значну увагу визначенню соціально-економічних параметрів заможного селянства приділяв і відомий економіст-аграрник Олександр Шліхтер, тогочасний (1927 – 1929 рр.) нарком земельних справ України.

У 1927 р. в журналі "Український агроном" [10] він подав власне бачення градації селянства України, за його економічним станом, на три групи. До першої, як більшість економістів та статистиків, він відніс незаможне селянство. До другої – середняцьке. А от останню групу він термінологічно визначив саме як "заможну", а не як "куркульську". О. Шліхтер свідомо проігнорував вульгарно-ідеологічну дефініцію, яку на той час звикли вживати для характеристики більш заможних груп села радянські партійно-державні діячі та значна частина науковців. О. Шліхтер вказував також на той статистичний факт, що заможне селянство в 1925 р. становило лише 2 %. Заможному селянству наркозем давав й інше, синонімічне поняття – "міцне селянство" [10, 19].

З публікацій О. Шліхтера бачимо, що в середній період непу на державно-партійному рівні поряд із негативним поняттям ("куркульство") для характеристики заможного селянства досить широко вживається термін "заможні" ("міцні").

Аналіз різнобічних тверджень та позицій відомих науковців та державних діячів 20-30 рр. ХХ ст. щодо їхнього бачення соціально-економічних параметрів доколгоспного заможного селянського господарства України свідчить про складність проблеми та неоднозначність точок зору щодо її сутності. Слід, безумовно, мати на увазі, що нормальний суто об'єктивний

переробі наукової дискусії за тогочасних умов був уже неможливий. Надто зацікавлені були питання. В ряді випадків відношення до нього розглядають як своєрідний "символ віри".

Сучасне беззастережне дослідження цієї проблеми дає змогу на основі аналізу позицій широкого кола статистичних джерел, узагальнених праць науковців 20-х рр. ХХ ст. виділити такі основні ознаки заможних селянських господарств фермерського типу України в добу непу: наявність достатньої кількості земельних запасів (від 6 га і більше); праця силами власної сім'ї, із залученням на період збирання урожаю сторонньої робочої сили; наявність у господарстві робочої худоби (від 3-х голів і більше); наявність товарних одиниць сільськогосподарської продукції; накопичення в результаті активної господарської діяльності значних грошових коштів та вкладання їх в купівлю удосконаленого сільськогосподарського реманенту та племінних порід худоби; надання в оренду іншим групам селянства робочої худоби та сільгоспреманенту, надання грошових кредитів; взяття в оренду земельних запасів інших селянських груп, наявність у власному користуванні спеціальних підприємств для переробки сільськогосподарської продукції тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуненський В.О. О деревенском кулаке или о роли традиций в терминологии // Труды ИИЭ. – 1925. – № 9–10. – С. 59–64.
2. Купцова дифференциация крестьянства в современной советской деревне (Доклад Л. Кридмана, прочитанный 17 ноября 1925 года) // Вестник Коммунистической Академии. – 1925–1926. – № 14. – С. 184–225.
3. Попов А. Расслоение деревни (опыт обследования одной волости) // Под знаменем коммунизма. – Л., 1925. – № 2. – С. 55–70.
4. Крицкий В. Степное земледелие // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1–2. – С. 152–157.
5. Крицкий В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6.
6. Хрящева А. Группы и классы в крестьянстве. – 2-е изд. – М.: Изд-во ЦСУ СССР, 1926. – 372 с.
7. Яковлев Я.А. Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ и его истолкований. – 2-е изд. – М.: Изд-во Комкадемии, 1926. – 87 с.
8. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Харків: Вид-во ЦСУ УСРР. – 1927. – ХХ. – 182 с.
9. Дідусейко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 рр.). – Харків: Всеукраїнське сільськогосподарське видавництво "Радянський селянин", 1929. – 120 с.
10. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років (підсумки радянської аграрної політики) // Український агроном. – 1927. – № 10–11. – С. 8–20.

46. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1985.
47. Арсеньев К.К. Свобода совести и веротерпимости / К.К. Арсеньев. – СПб., 1905.
48. Литвинов П.П. Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1996 – № 2.
49. Туркестанские ведомости. – 1904. – № 25 (29 февраля).
50. Заставний Ф.Д. Географія України / Ф.Д. Заставний. – Львів, 1990.
51. Ленін В.І. Уроки кризи / В.І. Ленін. [Повне зібр. творів.]. – Т. 5. – К., 1971.
52. Черняхівський С.В. Американці українського походження і демографічна соціально-економічна характеристика // Український історичний журнал. – 1991. – № 4.
53. Хуторские хозяйства Киевской губернии. В 2 т. Т. 1. К., 1911.
54. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: Збірник. – К., 1990.